

Révész Béla

P Á R T Á L L A M I I N T I M S Z F É R A

A titkosszolga ideáltípusa

Mindenképp kellemetlen, ha a Nemzeti Színház nagy művésznemzedékének egyik tagjáról, korának legkeresettebb és legelismertebb magyar színészeről halála után kiderül, hogy az őt bizalmukba fogadó ismerőseiről, barátairól éveken át továbbított információkat a politikai rendőrség számára. Memóriánk azonnal nevet kíván a hírhez rendelni, kiről is lehet szó? De a lelepleződés nem mai történet, csak a tanulsága. Steier Lajos a múlt század húszas éveiben az 1848–49-es évek addig kiadatlan bécsi levéltári anyagának feltárásával foglalkozva találkozott Egressy Gábor – róla van szó – nevével, az államrendőrségi támogatásban részesülők névjegyzékén. Az 1924-ben megjelent munka forrásközlése azonban váratlan akadályba ütközött. A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelent mű a társulat akkori elnökének – no meg vallás- és közoktatásügyi miniszter –, Klebersberg Kunónak közbenjárására nem közölhette a „nemzet színészenek”, Egressynek a nevét. Jó fél évszázaddal később Frank Tibor közölte a Nemzeti Színházban 1848. március 15-én a *Nemzeti dalt* elszavaló, „in contumaciam” halálra ítélt, legendává vált színész konfidens szerepének dokumentumait.¹

A felhozott példán túl számtalan további eset érzékeltetheti, hogy a hatalom szelektálása a „jó” és „rossz” explorátorok, klandesztinusok, titkos ágensek, spionok, ügynökök, hírszerzők, felderítők, elhárítók, konfidensek, adatszolgáltatók stb. között nem mai keletű. Legfeljebb a huszadik század második felének eseményei időben is közelebb állnak a politikai érzékenységhez. Saját morális felsőbbségének tudatában a Kádár-rendszer sem tett mást, mint egyes kiválasztottaknak a múltjukra való reflektálás nélkül megengedte a közszereplésüket, másoknak viszont nem. De bárhogyan is döntöttek, a végeredményt a politikai és az állambiztonsági operatív érdekek gondos mérlegelése előzte meg. Az emberek viszont sem akkor, sem ma nem tudtak, nem tudhattak valódi képet alkotni a titokzatos szervezetekhez valamilyen módon kötődő személyek hiteles történetéről, és ez nem is igazán érdeke a politikának. Ráadásul az érintett személyek iránti felfokozott érdeklődés jótékony homályban tarthatja az intézményi viszonyok jóval ellentmondásosabb, de mindenképpen lényegesebb összefüggéseit. „A magyar közéleti viták legnagyobb része sajnálatos módon akörül forog, hogy az érintett »ügynöknek« tekinthető-e?” – írja új könyvük bevezetőjében Ungváry Krisztián és Tabajdi Gábor, magyarázatát adva egyben annak is, miért alapvető és elsődleges számukra magának az 1956 utáni pártállam működési mechanizmusának, elnyomozó szervezete intézménytörténeti fejlődésének, belső életének vizsgálata és bemutatása. Az intézmények szerepének fókuszba állítása azonban nem szorítja háttérbe aényt, hogy az állambiztonsági szervek dossziéi – mindkét oldalon – emberi szerepek, sorsok tömegét rejtik.

A májusi könyvbemutató óta eltelt időszakban megjelent reflexiók bíráló megjegyzéseik mellett egyöntetűen a kötet fontosságára hívták fel a figyelmet. A bemutató alkalmával Romsics Ignác méltatása mellett kifogásolta a nemzetközi politikai környezet változásai figyelembevételének elmaradását. Ezt leginkább a katolikus egyházzal, illetve vezetőivel foglalkozó fejezeteknél hiányolta, de tágabban a korszak egészének feltárásához is nélkülözhetetlennek tartotta. Amint Kőszeg Ferenc némi iróniával megjegyezte: „Ungváry mestere, Romsics Ignác az ilyenkor szokásos laudáció helyett szabályos opponensi véleményt adott elő; az ámuldozó hallgató azt várta, hogy a végén beírja a könyvbe az osztályzatot: 5-ös alá.”² A maga részéről Kőszeg azonban a munkát – miközben magát a vállalkozást per se csillagos ötösre minősítené – Ungváry előző nagy művével, *A magyar honvédség a második világháborúban* című monográfiával összehasonlítva csak négyesre értékelné. Legfőbb ellenvetése, hogy az *Elhallgatott múlt* kevésbé történeti monográfia, mint inkább „információkban rendkívül gazdag történeti, szociológiai, statisztikai áttekintés”, melynek második fele „példázatos, de egyenetlen színvonalú történetek sorozata”. A kérdés az, hogy Ungváryéknak szándékukban állt-e monografikus igénnyel nyúlni a témához, vagy valami kevesebbel is megelégedtek. Ők maguk tanulmánygyűjteménynek nevezik a kötetet, amelyben a kutatások jelenlegi állását kívánták összefoglalni, pontosabban a szerzők többéves munkájának eredményeit akarták az olvasó elé tárni. (Ez talán magyarázza a nemzetközi kontextus Romsics által említett elmaradását is.) A közölt tényekkel és összefüggésekkel pedig a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségével kapcsolatos mítoszok lerombolását kívánták elősegíteni. Morális alapállásuk szerint mindezek közelebb vihetik az olvasót „egy realitásos történeti kép kialakításához, ezáltal pedig a társadalmi megbékéléshez”. (12. o.)

Irányt nyit a kötet szakmai bírálatának sorában Nagy-Csere Áron recenziója az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára elektronikus folyóiratában.³ Formai kifogásainak zöme (ellentmondásos címadás, sematikus vezetői életrajzok, „esettanulmánynak nevezett »novellák«”, hiányos szakirodalom) azon szarkasztikus véleményének igazolását hivatott szolgálni, hogy Ungváryék könyve azért korszakos alkotás, mivel – noha szándékuktól függetlenül – „narrációjában posztmodern fogások egész sorát alkalmazó tudományos munka még nem született magyar nyelven”. Tartalmi vonatkozású azonban az „Egy átlagos III/III-as vezető életútja” modell (96. o.) elutasításának indoklása, ezt Nagy-Csere „a társadalomtörténet teljes félreértésének, végletes leegyszerűsítésének” tekinti. Mivel nem csak a vita okán érdekes Ungváryék képlete, nem felesleges egészében idézni az ominózus vezetői életútmodellt (96. o.):

„1932-ben, egy délkelet-magyarországi kistelepülésen született szegény sorban (ma lenne 76 éves). Alapfokú iskolai tanulmányai elvégzése után alkalmi vagy segéd munkát végzett, illetve kétkezi szakmát tanult. Alacsony szocio-ökonómiai státuszából a kiemelkedést az állampárt (az MDP, illetve MSZMP) mobilitási csatornáit biztosították számára. A hadseregből, pártiskoláról vagy az illetékes KISZ/pártszervek ajánlásával munkahelyéről került az állambiztonsági szolgálatokhoz, az 1956-os forradalom leverése után, átlagosan 1958-ban. (Az ÁVH-sokat leszámítva átlagosan 1962-ben!)

15-18 év szakmai munkája során sikeresen alkalmazkodott a változó politikai igényekhez, a »megrendelő« irányelveihez. A rendszer iránti hűségét aktív pártmunkásként is bizonyította, ezzel egyszersmind szert tett olyan kapcsolatokra is, amelyek az MSZMP-ben is segítették előmenetelét. A hatvanas évek végétől várható karrierjét már káderutánpótlási és iskoláztatási tervekben rögzítették. Hiányos általános és szakmai műveltségét folyamatos tanulóssal igyekezett pótolni. Majd szakmai sikerek, egy-egy állambiztonsági részterület megfelelő kezelése után került a III/III. vezető pozíciójába. Kinevezését nyugdíjazásig (olykor késleltetett nyugállományba helyezéssel) megtartotta. Munkássága során szerzett 12 kitüntetéssel, 13 jutalom emlékével őrizve, az átlagosnál magasabb, de nem kiemelkedő nyugdíjjal vonult vissza szolgálati éveit alatt megszerzett szolid, ámde az 1970-es évek óta fel nem újított budai otthonába.”

A recenzens ez esetben „a fikció és valóság, irodalom és történelem határainak Hayden White-ből táplálkozó tudatos elmosását” valószínűsíti, amely így alkalmazva – külön rámutatva az idézet utolsó mondatára – a társadalomtörténet „paródiájához” vezet. Nem biztos azonban, hogy társadalomtörténeti módszertant kellene hiányolni ott, ahol maguk a szerzők is hangsúlyozzák: „Általános szociológiai jellemzőik alapján a vezetők [...] viszonylag egységes csoportot alkottak.” (80. o.) A fenti vezetői életútmodell pedig nem egyszerűen a szociológia módszerét, hanem kifejezetten az ideáltípus kialakításának útját követi. A kategória megalkotója, Max Weber számára természetes volt, hogy a „tisztá” („ideál”)-típus által jelzett jelenségek – ebben az abszolút tiszta, ideális formában – „valószínűleg éppolyan ritkán fordulnak elő a valóságban, mint az abszolút üres tér feltételezésével kiszámított fizikai reakció”. Az ideáltípusok legalapvetőbb jellemzője tehát, hogy konstruáltak. Elemeiket a valóságból vonják ki, de ideáltípusokká forrva már nem a valóságot mutatják. A valósággal egybevetve többnyire határesetnek tekinthetők. „Ez azonban – mint írja Weber – egyáltalán nem állja útját annak, hogy a szociológia a lehetséges »szándékolt értelem« osztályozásával alkossa meg a fogalmait, tehát úgy, mintha a cselekvés tényleges lefolyásában csakugyan tudatosan az értelemhez igazodnék.” Ráadásul mindez a történettudománytól sem idegen, teszi hozzá Weber: „A dolog lényegét tekintve a történetírás sem jár el másként...” A segítségével felvázolt kép ritkán fordul elő a valóságban, de „mindenkor az értelmi adekvátság követelményének megfelelően van megkonstruálva.”⁴

Mulatságosnak is találhatnánk tehát az állambiztonsági vezető személyiségmodelljének azon vonásait, hogy tizenkét kitüntetést szerzett, és tizenháromszor jutalmazták, vagy hogy budai otthonát az 1970-es évek óta nem újította fel. Azt azonban nincs okunk kétségbe vonni, hogy Ungváryék az állambiztonsági szervek hivatásos állományának rendelkezésükre álló személyi adatlapjai nyomán, „az értelmi adekvátság követelményének megfelelően” konstruálták meg az átlagos III/III-as vezető életútját.

Kik voltak, mit akartak?

Mivel a könyv egyáltalán nem kívánja a Belügyminisztérium vagy Kádár-rendszer történetét pótolni, csupán adalékokat kíván szolgálni ezek megértéséhez, ezeknek az „adalékoknak” a milyenségét is érdemes figyelembe venni. Bár a tartalomjegyzék ezt nem tükrözi, a kötet két része markánsan elválik. Az intézménytörténeti rész mintegy kétszáz oldalon az állambiztonsági szervek és a kommunista párt kapcsolatával, a politikai rendőrség irányítóival, parancsnokaival foglalkozik, bemutatja az állambiztonsági munka eszközeit és módszereit, végül az állambiztonsági szervek működésének statisztikai adatait közli, elsősorban a hatvanas-hetvenes évekből. A kötet második fele tizenhét esettanulmányon keresztül⁵ kívánja érzékeltetni az ellenségkép változásait,

átalakulásának politikai meghatározottságát. Egy interjúból az is kiderül, hogy az intézménytörténeti részből a *BM eszközei és módszerei*, valamint a *Pártirányítás* fejezeteket, illetve a húsz történetből hármát Tabajdi Gábor írt, Ungváry Krisztián pedig a többinek a szerzője.

Az esettanulmányok egy része korábbi közlések nyomán ismert. Ungváry célja ezekkel a publikációkkal kezdettől fogva bevallottan az, hogy az értelmetlen társadalmi viták helyett mindenki szembe tudjon nézni a tényleges felelősökkel is. Az élő szereplők reakciói többnyire ismertek. Van, aki hallgat, van, aki pereskedik a kötetben is olvasható anyagok miatt.⁷ Ami viszont eredeti forrásközlésként új információkat szolgáltat az olvasónak, azok az állambiztonsági szervek működésének statisztikai adatai, valamint a politikai rendőrség irányítóinak és parancsnokainak szakmai életútjaira vonatkozó adatok sokasága. Az Államvédelmi Hatóság személyi állományának a politikai nyomozó osztályokon zökkenőmentesen folytatott tevékenységéről már több közlemény is megjelent.⁸

Megdöbbenő adatot közöl viszont a kötet az állomány életkorára vonatkozóan. A 17 felső (a párt hatáskörébe tartozó) vezető közül 13-an, 23 központi osztályvezető közül 17-en 31–40 év közöttiek, 104 központi alosztályvezetőből pedig 71 volt 40 évnél fiatalabb. A hierarchiában lejjebb haladva, a megyei alosztályvezetők között már döntő többségben voltak a 35 év alattiak. Emellett a 332 vezetőből csupán 22-en volt 46 évnél idősebbek. Az 1956 utáni megtorlást levezénylő állomány átlagéletkora tehát – az ötéves bontásban megadott statisztikai táblázat alapján – 32 évre tehető! (62. o.)

Amikor az MSZMP Központi Bizottsága 1962. augusztus 14–16-i ülésén határozatot hozott a személyi kultusz éveiben a „munkásmozgalmi személyek ellen indított törvénysértő perek” lezárásáról, látszólag az ÁVH-s örökségtől való megszabadulást is tervbe vették Kádárék. A párt az 1962–63-as személycserékkel véglegesen lezártnak tekintette a korábbi „hibákkal” történő foglalkozást. A koncepció anyagok megsemmisítéséről utasítás rendelkezett, az egykori tetteseket, részeseiket pedig az összeállított listák alapján, személyes beszélgetések után bocsátották el. A kötetben közölt adatok viszont cáfolják a Moldova György *Elbocsátott légió* című posztstálinista irányregénye által is sugallt tömeges elbocsátások legendáját. Az állambiztonsági szervektől ugyanis összesen 75 főt távolítottak el (közülük 12 főt helyeztek nyugállományba). Az egykori ávosok tömeges száműzéséről tehát ekkor sem volt szó. Az „elbocsátott légió” tagjait alacsonyabb fizetési osztályba sorolták, ugyanakkor nem kerültek sem fizikai munkakörbe, alacsony presztízsű állásokba, sem pedig vezető pozíciókba az államélet vagy a gazdaság területén (mint egy másik típusú mítosz szerint elterjedt). A „törvénysértésekben” részt vevők többségükben középvezetői beosztásokba, vezetői munkakörökbe kerültek. Kiderül az is, hogy a legismertebb „elbocsátott légió” típusú ávos karriernek nem az 1962-es elbocsátásokkal függnek össze. Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatója, a számtalan bűnügyi regényt publikáló Berkesi András, a tévés osztályvezető Radványi Dezső, a hírbemondó-diplomata Ipper Pál vagy a Mikroszkóp Színpadot megalapító Komlós János már 1956-ban vagy korábban elkerültek az ÁVH-tól. (66. o.)

Irányított avantgárd

Fontos szemponttal egészül ki a politikai rendőrség irányítóinak köre, amikor a szolgálatokon kívüli, külső politikai megrendelők személye is „látókörbe” kerül. Ezek között tárgyalja a kötet a pártvonalon a fegyveres testületeket felügyelő KB-titkárokat (Marosán Györgytől Fejtő Györgyig), az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának vezetőit (Czinege Lajostól Varga Péterig), valamint az osztály belügyi alosztályvezetőit (Tóth Miklóstól Tóth Andrásig). A Kádár-rendszerben ugyanis az államot a mindenkori pártszervek irányították, a politikai rendőrség irányításában is a párt kijelölt funkcionáriusáé volt a főszerep. (97. o.) A pártirányítás és -ellenőrzés egyértelmű és teljes érvényesülésének bizonyítékai, a „titkosszolgálat: állam az államban”-legenda következetes bírálata azonban nem teheti a párt és a titkosszolgálatok kapcsolatát automatizmussá, a meghatározottságot abszolúttá. Az természetes, hogy 1956 után a megelőző időszak pártirányításának hibáiból eredeztették az „avantgardizmus” jelenségét, amelynek kritikájából vezette le a Kádár-rendszer a pártirányítás maximáit:

„Az ÁVH belső életében kialakultak, sőt a körülmények hatására még erőteljesebben nyilvánultak meg az avantgardista nézetek, és az ezek talaján fellépő káros magatartás. E nézetek szerint a hatalom meghódítása nem a párt vezette dolgozó tömegek és elsősorban a munkásosztály harcának eredménye, hanem lényegében az államvédelemnek köszönhető. Ilyenformán kifejezésre jutott a dolgozó tömegek és a párt harcának lebecsülése a proletárdiktatúráért vívott harcban. Bár a párt határozatai az államvédelem munkájáról szólva több esetben elítélték az avantgardizmus megnyilvánulásait, sőt ellene harcra szólítottak fel, a valóságban e nézetekkel és magatartással szemben a párt vezetése érdemben nem lépett fel, inkább eltűrte és helyenként maga is táplálta azokat. [...] Az avantgardizmust élesítették azok a kijelentések is, amelyek az ÁVH-t a párt öklének, a párt

fegyverének, az államvédelmi tiszteket pedig fegyveres pártmunkásoknak titulálták. Az avantgardista nézetek felerősödéséhez hozzájárult az is, hogy az ÁVH-t bízták meg a társadalom valamennyi szervének titkos eszközökkel történő totális ellenőrzésével. Az ÁVH vezetői állományában ennek nyomán kialakult az a felfogás, hogy ők a legmegbízhatóbbak és csalhatatlanok.”⁹

Pedig az „avantgardizmus” tisztán szervezetszociológiai szempontból érthető jelenség is lehet. Minden struktúra sajátos önérdekkel rendelkezik, így azt érvényesíteni kívánja. A szervezélméletek kezdeteitől fogva ismert az ellentmondás a szervezet formálisan előírt, a belső és külső viszonyait szabályozni kívánó előírások, illetve az ezeket a normákat valóban megvalósító működési folyamatok között. Még inkább csábíthat az önálló mozgástér kiszélesítésére, ha ez jelentős hatalmi potenciállal, rendíthetetlen öntudattal és elkötelezett apparátussal párosul. De ahogyan a „párt vezető szerepe” axióma elképzelhetetlennek tartotta a direktíváitól való mindenféle – itt: állambiztonsági – eltérést, úgy mintha a helyzetre vonatkozó vizsgálódások is lemásolnák az egyirányú determinizmus képletét. Ebbe a megközelítésbe valóban nem fér bele a hatalmi struktúrának egyetlen olyan szubjektuma sem, amelynek önállósodási törekvései esetleg a bürokrácia jellegzetességeiből, és kevésbé az önálló politikai szerepvállalás vágyából táplálkoznak. A mindenkor titkosszolgálatok természetének megértéséhez ennek a közép szintnek az elemzése is hozzátartozna. Ez arra kereshetné a választ, hogy a közvetlen politikai irányítás érvényesítése következtében szimpla végrehajtásra beállított titkosszolgálatok, illetve az ettől a hatalmi kötöttségtől való eltávolodás szándékainak, az önálló szervezeti entitás kialakításának tendenciái között létezik-e a titkosszolgálatok működésének olyan – egyébként vizsgálatra érdemes – mezoszférája, amely a titkosszolgálatok politikai meghatározottságát adottságnak tekintve számot vet a szervezetek diszfunkcionális tendenciáival is, miközben természetesen tartja önálló alrendszerként való létezését, annak minden következményével együtt.

A fentiek általában is körvonalazhatnák egy politológiai vizsgálódás lehetséges irányait, de hogy történeti példával is illusztrálható a helyzet, álljon itt az állambiztonsági „akciózás” esete a hatvanas évek közepéről. Azt (egyelőre) nem igazán lehet tudni, hogy az állambiztonsági szervek hány alkalommal és milyen mértékben igyekeztek önálló politikai (kül- és belpolitikai) vonalat kialakítani, vagy operatív eszközeikkel befolyásolni a magyar külpolitikai szándékokat. A hatvanas évek közepén a hírszerzés által kidolgozott „aktív intézkedés”¹⁰ azonban könnyen sodorhatta volna tartós bizalmi válságba Magyarország nyugati országokhoz fűződő, a korlátozott lehetőségekhez képest még mindig ígéretesnek tűnő viszonyát, nem beszélve a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok kiszámíthatatlan megváltozásának esélyéről.

Az esetre vonatkozó dokumentumok még publikálatlanok, a történet mégsem teljesen ismeretlen. Huszár István ugyanis Kádár-monográfiájában Erdélyi Károly néhány soros feljegyzése nyomán utal a történetekre,¹¹ de – véleményem szerint – valószínűleg éppen az alapidokumentumok hiányában téves következtetésekre jut. Huszár biográfiájának egykötetes változatából pedig az eset közlése is kimaradt.¹²

A történet lényege, hogy 1965. május végén Kádár János Apró Antallal és Biszku Bélával, a PB tagjaival Moszkvába látogat. Nagyjából ekkorra állt helyre a Hruscsov leváltása után a magyar pártvezető Hruscsov iránti elkötelezettsége miatt kissé lehűlt magyar–szovjet viszony.¹³ A megbeszéléseken a gazdasági kérdések mellett szó volt a vietnami helyzetről, a Rapacki-tervről¹⁴, a Varsói Szerződés szervezeti kereteinek megújításáról és a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről is. Kádár János a Politikai Bizottság következő ülésén beszámolót tartott moszkvai tárgyalásairól, és egy – első látásra – nehezen követhető esetet vázol fel¹⁵:

„Itt van ez a dezinformáció kérdése. Azt mondták, nem értik, miről van szó, illetve ha értik, nem helyeslik. Mondtuk, mi nem tudunk ilyen javaslatról. Azután kiderült, hogy milyen vonalon jött ez az információ. Hogy az Elnökség miért tudott róla, ez világos. Náluk ugyanis van egy szabály, hogy dezinformációs hírt csak az Elnökség jóváhagyásával lehet újtára bocsátani. Mi pedig azért nem tudtunk róla, mert nálunk ez nem így van. Próbáltam tájékozódni, honnan ered ez a dolog. Vannak különböző beosztású emberek, akik itt-ott elejtenek valamit. Kérjük, hogy az illetékes elvtársak vizsgálják meg ezt a kérdést. Ezzel a Politikai Bizottságnak a továbbiakban foglalkozni nem kell, de vessenek véget az ilyeneknek, különösen annak, hogy a mi tudtunk nélkül ilyesmiket továbbítsanak.”

Hogy kik, mit és hová kívántak továbbítani, az a PB számára készített tájékoztató feljegyzésből lett némileg érthetőbb.¹⁶ Eszerint

„Koszigin elvtárs¹⁷ megemlítette, hogy az Elnökség tudomására hozták, a magyar elvtársak arra gondolnak, hogy a nyugati gazdasági körök félrevezetése céljából szivárogtassuk ki, hogy elhidegültek a Szovjetunió és Magyarország kapcsolatai. A szovjet elvtársak nem értik pontosan, hogy mi mire gondolunk, illetve nincsenek

meggyőződve egy ilyen lépés hasznosságáról. (Küldöttségünk tagjai közölték a szovjet elvtársakkal, hogy ők is most hallanak először erről, és fogalmuk sincs, honnan eredhet ez a javaslat. A tárgyalás befejezése után Koszigin elvtárs közölte, hogy belügyi szervek útján jutott el hozzájuk ez az elgondolás.)”

A Politikai Bizottság a továbbiakban valóban nem foglalkozott az ügygel, viszont utasította a belügyminisztert, hogy vizsgálja meg, honnan ered a szovjet vezetők által említett dezinformáló elképzelés. Erdélyi Károly feljegyzése a fenti információkat Gromiko külügyminiszterhez, illetve Muszinhoszhoz, az SZKP KB Külügyi Osztálya alosztályvezetőjéhez köti. Ezek nyomán véli úgy Huszár István, hogy ezek a „koholmányok” csupán azt jelezték, hogy „mozgásba lendült a szovjet elhárító apparátus is”.¹⁸ Más megvilágításba helyezi azonban a történeteket a belügyminiszter egy héttel később elkészített jelentése.¹⁹ Benkei András szintén Gromikónak tulajdonítja a probléma felvetését, és nem Kosziginnek, mint Kádár beszámolója. Benkei szerint Koszigin azt is közölte, hogy az említett tájékoztatást a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága budapesti összekötőjén keresztül kapták meg 1965 tavaszán. 1964 végén egyébként az a Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredes került a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának a magyar belügyminisztérium mellett működő képviselője élére, aki már a kádári megtorlás időszakában, 1958-tól főtanácsadó-helyettesként tevékenykedett. Így rá vonatkozóan „nem közlök adatokat és jellemzést”, írta Benkeinek kinevezésekor a KGB vezetője, Szemicsasznij, hiszen a Belügyminisztérium „már ismeri őt korábbi budapesti munkája alapján”.²⁰

Benkei leírásából kiderülnek a dezinformációs ügy részletei:

„1965 februárjában a Belügyminisztérium Hírszerző Csoportfőnöksége akció-tervjavaslatot készített az amerikai és a francia kormánykörök dezinformálására azzal a közvetlen céllal, hogy kedvezőbb pozícióból tárgyalhassunk az amerikaiakkal, és egyben javítsuk annak kilátásait, hogy a napirenden lévő magyar-francia »eszmeccseréből« is a lehető legnagyobb hasznot húzzuk. A készülő javaslatot a Hírszerzési Csoportfőnökség megbeszélte a belügyminisztériumban dolgozó szovjet összekötővel, majd orosz nyelvre lefordítva koordinációs céllal átadta. A tervet a szovjet összekötő – Turko elvtárs – továbbította központjához. Ennek alapján vetette fel Koszigin elvtárs a dezinformációval kapcsolatos értesüléseit.”

A terv operatív végrehatása a dezinformációs értesüléseknek a nyugatnémet sajtóban való kiszivárogtatásával történt volna, arról, hogy a magyar liberalizáció miatt elhidegültek Budapest és Moszkva kapcsolatai, ezért Magyarország közeledni akar a Nyugathoz, főleg a Közös Piac országaihoz.²¹ A belügyminiszter jelentése azt javasolja a Politikai Bizottságnak, hogy tekintsék az ügyet lezártnak és az eddigi gyakorlaton változtatva a továbbiakban a Politikai Bizottság által megbízott elvtársak hagyják jóvá a belügyminisztérium nagyobb jelentőségű dezinformációs javaslatait és intézkedéseit (most a tájékoztatásra sem volt elég négy hónap). Annak, hogy Benkei által említett politikai engedélyeztetési eljárás a későbbiekben megvalósult volna, egyelőre nincs nyoma sem a párt-, sem a belügyi iratok között. Arra viszont van utalás, hogy a katonai elhárítás dezinformációs tevékenységének jóváhagyása megmaradt a belügy és a honvédelmi tárca vezetői körén belül: „Dezinformációs akció végrehajtására a katonai elhárítás gyakorlatában csak a katonai elhárító csoportfőnökség véleményezése, a magyar néphadsereg vezérkari főnökségével történt egyeztetés és a csoportfőnökség vezetésének engedélye alapján kerülhet sor még akkor is, ha az adott ügy valamennyi egyéb intézkedését ettől alacsonyabb vezetői szinten hagyták jóvá.”²² Benkei András végül levélben fordult Szemicsasznij elvtárshoz, hogy a vizsgálat eredményét juttassa el Brezsnyev és Koszigin elvtársakhoz.

A fentiek alapján tehát nem bizonyul megalapozottnak az a vélekedés, hogy a KGB „koholmánya” lett volna a fenti dezinformációs terv. Ugyanakkor feltűnő Kádárnak az engedékenység, ahogyan gyorsan napirendre tért a kérdés felett, de még inkább a belügyminiszter nagyvonalúsága, amellyel a maga részéről szintén befejezettnek tekintette az ügyet. Pedig egy valóban stratégiai jelentőségű döntés meghozatalát, egyben a nemzetközi botrány lehetőségét tette kockára Komornik Vilmos, a hírszerzés vezetője és Benkei miniszter, ráadásul saját politikai vezetésük előtt is eltitkolva igazi szándékaikat. Ha nem is a jogállami normák érvényesítését várnánk el a helyzet kezelése során – amely esetben legalább kettőjük fejét követelte volna a sajtó és az ellenzék –, de legalább a lehetséges kockázatokkal való politikai szembenézésnek a minimumát, még egypárti körülmények között is.²³

„Jót” akart-e a hírszerzés? A válságközeli helyzet megoldásához vajon hozzájárult volna-e a titkos akció? Jugoszlávia, majd Románia, illetve a tömbön kívüli országok példája szerint a Moszkvával való konfrontáció vagy a vele való kapcsolatok lazulása mindenkor kedvező elbírálásban részesült Nyugaton – ez is motiválhatta a hírszerzés megfontolásait. Tervük, éppen hosszú távú kiszámíthatatlansága miatt, mégis rendkívül kockázatos és bizonytalan kimenetelű lehetett volna. Ami az elképzelésből például Franciaország befolyásolását érintette volna: 1965 és 1967 között Maurice Couve de Murville francia külügyminiszter kilenc alkalommal látogatott kelet-európai országba, köztük Magyarországra 1966 júliusában. A külügyminiszter szerint Európa belső

ellentmondásain – a politikai rendszerek különbözősége miatt – kétoldalú államközi kereskedelmi szerződéseken keresztül kell enyhíteni. (Ez az, amit Moszkva mindenáron a KGST és a Közös Piac mint nemzetközi szervezetek közötti közvetlen tárgyalásokkal akart elkerülni.) Magyarország kereskedelmi mérlege nagyon kiegyensúlyozatlan volt Franciaország javára. Párizs hozott ugyan néhány kedvező intézkedést, hogy javítson a helyzeten: a franciaországi magyar vásárlások megkönnyítése érdekében az 5 éves kölcsönöket 8 évre hosszabbították meg.²⁴ Ezen a ponton tehát akár azt is lehetne mondani, hogy a hírszerző szervek helyzetfelismerése viszonylag tényszerű volt.

Ugyanakkor az akció dekonspirálódása vagy a nyugati (esetleg egy „baráti”) hírszerzés eredményes működése következtében a dezinformációs játszma könnyen kudarcba fúlhatott volna, ráadásul a bizalmi tőke hiányában beláthatatlan időre megbéníthatott volna minden politikai vagy gazdasági együttműködést, kezdeményezést a nyugati országok irányába. Ráadásul Brezsnyevék nyilván súlyosan kifogásolták volna, hogy Kádárék az ő rovásukra és az ő kijátszásukkal kívánnak politikai és anyagi hasznot kovácsolni a nemzetközi munkásmozgalom által fő ellenségnek tekintett imperialista szövetségi rendszer országaiban.

Az, hogy Kádár és Benkei villámgyorsan napirendre tértek a botrányos ügy felett, és Moszkvát is megnyugtatták, hogy tulajdonképpen mindez tanácsadójuk beavatásával, azaz a KGB és Moszkva tájékoztatása mellett történt, magyarázatra szorul. Azt furcsa módon – de a KGB jól informáltsága miatt – Kosziginék nem is rótták fel a magyar vezetőknek, hogy vajon miként tervezhet Magyarországon önálló külpolitikát az állambiztonság Kádárék háta mögött. Vajon ezt a német újságokból tudták volna meg Kádárék és Moszkva is? Miközben a szolgálatok önálló politikálásának, az államvédelmi „avantgardizmus”-nak a kritikája párosult a párt feltétlen vezető szerepének hangsúlyozásával minden párttárgyalásban?²⁵

De lehet, hogy éppen ebben az irányban kereshető egy valószínűbb magyarázat. A Központi Bizottság már 1964 decemberében előírta a mechanizmus egészének felülvizsgálatát.²⁶ A tervre és a mellé lépő piacra épített új gazdaságirányítási rendszer kimondva-kimondatlanul decentralizáltabb külgazdasági kapcsolatokat vizionált a KGST-n belül, és olyan integrációt, amelyben a piac komolyabb szerephez jut. Emellett az új mechanizmus és az új magyar gazdaságpolitika egyaránt kiegyensúlyozottabb, arányosabb, nem csak a szovjet relációt preferáló és nem egy központból irányított nemzetközi gazdasági kapcsolatokat is feltételezett. A lehetőség felismerése egyik első és nyilvános kifejeződése Kádár János 1965. februári országgyűlési beszéde. Ebben lényegében „közös európai tér” létéről szólt, ahol el kell helyezkedniük, helyet kell találniuk a különböző társadalmi rendszerű országoknak. Néhány hónap múlva az Associated Press hírügynökségnek adott interjújában hatékony nemzetközi munkamegosztást sürgetett a szocialista országok és a „világkereskedelem” között. Ráadásul a szakértők számára világossá vált a belépés szükségessége a Nemzetközi Valutalapba, illetve a Világbankba. Az viszont nem volt egyértelmű, hogy hol húzódik a határ, ameddig Brezsnyevék haragjának kiváltása nélkül el lehet menni. A „mozgástér és kényszerpálya” dilemmája ebben az esetben – vélhette Kádár – akár egy dezinformációs szándék dezinformálásával is megoldható, azaz „kiugrasztható a nyúl a bokorból”. Így az is elképzelhető, hogy egyáltalán nem is létezett dezinformációs terv, csupán a Moszkvának szánt híre. Ha ugyanis Moszkva úgy vélné, hogy az „elhidegülés” látszatával akár ő maga pozíciót is szerezhetne azzal, hogy előretolt bástyaként „beépíti” Magyarországot a nyugati kapcsolatokba, azzal Brezsnyev és Magyarország is – a maguk módján – előnyökhöz juthatna. Ha viszont Brezsnyev összevonja szemöldökét – ahogyan ez be is következett –, akkor Kádár nyugodtan tárhatja szét értetlenül a karjait, hogy hiszen az egész akció kidolgozása a háta mögött, az ő kizárásával, bár éppen a KGB bevonásával készült. Ha mégis felelősöket keresne Moszkva, akkor ott van nekik a magyar összekötőjük, Turko, ő pedig esetleg beáldozza Benkeiékét. Végül erre sem került sor. Komornik is maradt a helyén, Benkei pedig még 15 évig belügyminiszter volt.

És hogy dupla fenekű legyen a bőrönd, az sem kizárt, hogy Kádárnak saját Politikai Bizottsága előtt is konspirálnia kellett. Hiszen köztudottan voltak a pártvezetésben Moszkvának egyoldalúan elkötelezett politikusok, akik nem haboztak volna Kádárt feláldozni az eszme oltárán. (Amint a gazdasági reform leállításának 1972-es vitája során – Biszku és köre vonatkozásában – ez ki is derült.²⁷ Ráadásul Biszku – mint korábbi belügyminiszter, ekkor pedig a BM-et is irányító KB-titkár – ott volt az ominózus moszkvai látogatáson azok között, „akiknek fogalmuk sincs, honnan eredhet ez a javaslat”.) Természetesen mindezen feltevéseket – ahogyan a biztonsági szolgálatok politikai szerepének anticipálását általában – a további kutatások éppúgy megcáfolhatják, miként meg is erősíthetik. Ami biztos: a fentiekben említett titkosszolgálati mezoszféra valódi működési szintje a szervezeti rendszereknek, amelynek vizsgálata mindenképpen újabb kutatásokat és további alapos mélyfúrásokat igényel.

Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt: a pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. 1956-os Intézet – Corvina, Budapest, 2008, 516 oldal, 3990 Ft

Jegyzetek

- 1 Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai: Zerffi Gusztáv pályaképe. 1820–1892. Akadémia, Bp., 1985. A függelékben Zerffi Gusztáv titkosügynöki jelentései.
- 2 Kőszeg Ferenc: Szegény szörnyetegek. Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. Magyar Narancs, 2008. 30. sz.
- 3 Nagy-Csere Áron: A múltfeltárók esete a posztmodernnel. Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián könyvéről. Betekintő, 2008. 2. <http://www.betekinto.hu>
- 4 Weber, M.: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1987, 1. §. I. 11. 50–51. o.
- 5 Egy értelmiségi megtörése: A Kovrig dosszié
A szocialista ipar védelmében: A belügyi szervek tevékenysége a Vörös Csillag Traktorgyárban.
Egy III/III-as ügynök „fejlődéstörténete” – A Feledy-dosszié
Harangozó Szilveszter rendőr altábornagy és a zeneművészet
Egy klasszikus koncepció üggy – Péntek István reformkommunista szervezkedése
A „levelező” Málnási Ödön
Sarokba szorítva: Hátszegi-Hatz Ottó és az állambiztonság
A katolikus egyházi hierarchia megtörése a Kádár-rendszerben
Koncepció-per a Kádár-rendszerben: A Hagemann-ügy
Mozgástér és kényszerpálya: ecsetvonások egy egyházfő életrajzához
Szélsőbaloldali társaság: Imre Katalin és körének megfigyelése
Az „Ámor Háza”
Március 15. az állambiztonság célkeresztjében
A Hétfői Szabadegyetem
A Dialógus Békemozgalom
Egy eljárás genezise: A Dialógus Pécsett
Szignalizáció, luxusbordély, fegyverkereskedelem és az elhárítás. Eset a Kádár-rendszer átmentő elitjének mindennapjaiból.
- 6 Poós Zoltán: „A terrorhoz nem kell diploma” – interjú Ungváry Krisztiánnal. 2008-04-30. <http://www.hir-szerzo.hu>.
- 7 Jelenleg is perben állnak Ungváry Krisztiánnal dr. Kiss László alkotmánybíró, dr. Kolláth György ügyvéd, Kiss-Rigó László katolikus püspök, továbbá a Nemzetbiztonsági Hivatal.
- 8 Bikki István: A politikai rendőrség újjászervezése 1956–62. Rubicon, 2002/6–7.; Kajári Erzsébet: Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről. In: Évkönyv VII. 1956-os Intézet, Bp., 1999; Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In: Évkönyv VII. 1956-os Intézet, Bp., 1999; Szokolczai Attila: A fegyveres erőszakos szervezetek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: Évkönyv VII. 1956-os Intézet, Bp., 1999; Megtorlás és restauráció, 1956–1963. A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmük (1956–1999). Szerk. Király Béla és Lee w. Congdon. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, Bp., 2001.
- 9 Az állam biztonsága ellen kifejtett ellenséges tevékenység és az ellene folytatott harc. 1949–1953. I. 29. o.; 1984. ÁBTL 4.1. A-1364/1.
- 10 „Aktív intézkedési gyakorlaton értjük a szocialista országok állambiztonsági szerveinek azon titkos tevékenységét, amelyben a széles értelemben vett lélektani hadviselés eszközeinek és módszereinek, illetve a rendelkezésükre álló valamennyi engedélyezett titkos és legális eszköznek és módszernek a felhasználásával politikai-ideológiai befolyásolás céljával titkos akciókat hajtanak végre a célországok és célobjektumok ellen. Célja: olyan bel-, kül-, katonapolitikai és erkölcsi csapások mérése a célországokban kijelölt célobjektumokra, ellenséges politikai körökre, amelyeket más módon nem vagy csak a szocialista országok megszerzett politikai és operatív pozícióinak kockáztatásával lehetne elérni.
Irányai:
a) a célobjektumok és általában a NATO-országok szélsőjobboldali köreinek bomlasztása, a szocialista országok és a nemzetközi munkásmozgalom ellen irányuló ellenséges tervek, csoportok és személyek leleplezésére;
b) a kapitalista országok közvéleményének a számunkra kedvező irányba való orientálása (figyelembe véve, hogy nyílt tájékoztatásainkkal politikai elfogultságuk miatt nem minden kategóriát tudunk befolyásolni);
c) az antikommunista ideológiai diverzió és az antikommunista lélektani hadviselési akciók visszaverésére;
d) a szocialista országok konkrét külpolitikai céljainak támogatásáról;
e) a fejlődő országok haladó erőinek közvetett támogatására;
f) konkrét operatív ügyek támogatására.
A titkos eszközökkel és módszerekkel történő eszmei-politikai befolyásolásnak azon támadó jellegű akciói, amelyeket a politikai hírszerzés külpolitikai téren hajt végre, a szocialista országok állambiztonsági szolgálatainál az »aktív intézkedések« elnevezést kapták.” Opál István: Az USA második világháború utáni antikommunista lélektani hadviselése ideológiai és filozófiai aspektusainak figyelembevételével a szakszolgálat

- által alkalmazott módszer tökéletesítésében. Kandidátusi értekezés, 1978. Aspiránsvezető: Rajnai Sándor ny. r. vörge. BM III/I. Csfség. I. sz.: 67-87-86/5/1978. ÁBTL 4.1. A-2065.
- 11 Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. Szabad Tér – Kossuth, Bp., 2003, 2:195–196. o.
- 12 Erdélyi Károly Kádár János talán egyetlen bizalmi embere volt 1956-tól. Pártmunkatársként, majd külügyminiszter-helyettesként sokat utazott Kádárral, talán ezért lehetett a KB tagja, majd – 42 évesen – 1970-től a KB Külügyi Osztályának a vezetője. A Politikai Bizottság ülésén Kádár János azzal indokolta kinevezését, hogy mivel Erdélyi ügyis ott van a felső szintű találkozókon, ezért 1969-ben három hónapig nem is volt munkahelyén, a Külügyminisztériumban. Egy évvel később – nem tisztázott körülmények között – öngyilkos lett.
- 13 Baráth Magdolna: Kádár, Hruscsov, Brezsnyev. Szovjet külügyi dokumentumok a magyar pártvezetés reakciójáról Ny. Sz. Hruscsov leváltására. Történelmi Szemle, 2003/3–4.
- 14 Adam Rapacki 1957 végén az ENSZ közgyűlésén javaslatot tett egy közép-európai atommentes övezet létrehozására. A NATO elutasította, mert nukleáris fegyverek nélkül a térségben szovjet katonai erőfölény alakult volna ki.
- 15 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. június 8-án tartott üléséről. MOL M-KS 288. f. 5/367. ő. e.
- 16 Tájékoztató feljegyzés a Politikai Bizottság tagjainak, Kádár János, Apró Antal és Biszku Béla elvtársak 1965. május 23–29-i szovjetunióbeli tárgyalásairól. Uo.
- 17 Alekszej Nyikolajevics Koszigin 1964-től 1980-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.
- 18 Huszár: i. m.
- 19 Jelentés a Politikai Bizottság részére. 1965. június 16. MOL M-KS 288. f. 5/368. ő. e.
- 20 Turko, Nyikolaj Grigorjevics ezredes kinevezése az ÁB MNK BM mellett működő képvisellete vezetőjévé. 1964. október 24. BM KI Belügyminiszteri iratok 2579. 1-a-1071/1964.
- 21 Egy hasonló dezinformációs kiszivárogtatás bonyolult játszmányának előkészítésére újabban lásd: Sz. Kovács Éva: Az ellenség dezinformálása, avagy egy állambiztonsági kompromittálási akció az 1950-es évekből. Múltunk, 2007/3.
- 22 Juhász György: Az előzetes ellenőrző és bizalmas nyomozó munka sajátosságai a katonai elhárítás területén. 82. o. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 1974. 13-41/13/1971. ABTL ÁB-720.
- 23 Komornik Vilmos, aki 1962-től a III/I. Csoportfőnökség vezetője, az esetet követően még két évig volt a hírszerzés csoportfőnöke.
- 24 Chantal Morelle: A francia–magyar kapcsolatok De Gaulle elnöksége idején. Magyar Szemle, 1999. 2.
- 25 „A kollektív pártvezetés hiánya odavezetett, hogy az államvédelmi munka iránya 1948–1953 között nagymértékben eltorzult. Annak az elvnek hangoztatása mellett, hogy az államvédelem a párt, illetve a Politikai Bizottság fegyvere, a gyakorlat az volt, hogy két ember (Rákosi, Farkas) fegyverévé változott. Az a jelszó, hogy »nekünk csak a párt parancsol«, a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Központi Vezetőséget, de még inkább a különböző fokú pártbizottságokat nem tekintették a pártnak. Az avantgardizmus a párttal szemben is érvényesült, a párt fölé helyezték magukat.” Jelentés az év. helyzetéről a Politikai Bizottság 1957. december 17-i ülésén. ABTL 1. 11. 1. ÁBMHT 207. d. 13. e.
- 26 Az 1965. évi népgazdasági terv fő kérdései. A Központi Bizottság 1964. december 8–10-i ülése. MOL M-KS 288. f. 4/71-72. ő. e.
- 27 A reformellenes erők „világossá kívánták tenni, hogy a kedvezményezettek (a munkásosztály) számára semmiféle új mechanizmus nem veszélyeztetheti érdekeiket, másrészt tudtára adták a reformereknek, hogy új időszak kezdődik, visszatérünk a hagyományos megoldásokhoz.” Pető Iván: Változások a változatlanágért. A gazdasági rendszer átalakulása a Kádár-korszakban. In: Rácz Árpád (szerk.): Ki volt Kádár? Rubicon-Aquila-könyvek, Bp., 2001, 120. o.